

СПОСОБИ КРИМІНАЛЬНО КАРАНОГО ПРИМУШУВАННЯ

Досліджуються способи кримінально караного примушування у статтях Особливої частини КК України. Автор аналізує доцільність законодавчої деталізації та наявності узагальнюючих понять при формулюванні об'єктивної сторони злочинів, які полягають у протиправному примушуванні особи до вчинення певних дій.

Ключові слова: примус, примушування, погроза, насильство.

Исследуются способы уголовно наказуемого понуждения в статьях Особенной части УК Украины. Автор анализирует целесообразность законодательной конкретизации и наличия обобщающих понятий при формулировании объективной стороны преступлений, которые выражаются в противоправном понуждении лица к совершению определенных действий.

Ключевые слова: принуждение, понуждение, угроза, насилие.

This article investigates the ways of criminalization of coercion in the articles of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine. The author examines the feasibility of legislative detail and presence of generalized concepts in the formulation of the objective side of crime, which are illegal in forcing a person to certain actions.

Key words: coercion, threat, violence.

Відповідальність за суспільно небезпечні діяння, які виявляються у протиправному фізичному чи психічному впливі на особу з метою підкорити власній волі поведінку цієї особи, встановлено у низці норм Особливої частини Кримінального кодексу (далі – КК) України. Так, примус є способом вчинення таких злочинів, як примушування до вступу у статевий зв'язок (ст. 154); примушування до участі у страйку (ст. 174); перешкоджання здійсненню релігійного обряду (ст. 180); примушування до антиконкурентних узгоджуваних дій (ст. 228); примушування до вчинення терористичного акту (ст. 258¹); примушування працівника транспорту до невиконання своїх службових обов'язків (ст. 280); примушування до заняття проституцією (ст. 303); примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань (ст. 355); примушування давати показання (ст. 373); примушування до відмови давати показання (ст. 386).

Дослідженням проблем кримінальної відповідальності за примушування, а також дослідженням фізичного та психічного примусу як обставини, що виключає злочинність діяння, займалися такі вітчизняні та зарубіжні вчені: М. Г. Арманов, Р. Ш. Бабанли, М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. М. Бурдін, Л. П. Брич, Є. Г. Веселов, О. Л. Гуртовенко, І. Є. Жданова, В. Ф. Иванов, О. О. Кваша, Т. Ю. Кобозева, Н. О. Наконечна, К. М. Плутицька, В. В. Сташис, Р. Д. Шарапов та ін., однак детального дослідження потребують способи примушування, закріплені в КК України.

Очевидним є те, що існування кожної із зазначених норм зумовлене необхідністю кримінально-правової протидії посяганням на різні сфери суспільних відносин, тобто на різні родові та безпосередні об'єкти злочинів. Водночас слід підкреслити, що, незважаючи на різну спрямованість кримінально караних діянь, спосіб таких діянь є однаковим, який законодавець узагальнює поняттям «примушування», що в теорії кримінального права та в Загальній частині КК України містить відповідний аналог – поняття «примус». Сутність при-

мусу в найбільш загальних рисах можна визначити як вимогу вчинити певні дії або відмовитись від їх вчинення, поєднану із психічним або фізичним впливом на особу¹. Протиправна вимога є спільною рисою, яка поєднує примус як обставину, що виключає злочинність діяння (вимога заподіяти шкоду правоохоронюваним інтересам), та примушування як ознаку об'єктивної сторони цілого ряду злочинів у Особливій частині КК України (вимога вчинити дії або утриматись від вчинення дій не з власної волі).

Враховуючи спільну сутність усіх із зазначених посягань, можна дійти висновку, що відповідальність за різного роду злочинний примус повинна бути встановлена системно, незважаючи на те, на який з об'єктів кримінально-правової охорони вчиняється посягання.

Крім того, дискусійним у науці кримінального права є питання щодо визначення місця фізичного та психічного примусу в системі обставин, що виключають злочинність діяння².

Так, у зв'язку з викладеним постає запитання: чому в одному випадку законодавець визначає ті способи, застосування яких є примушуванням (стаття 386 КК України), як *примушування* свідка, потерпілого, експерта до відмови від давання показань чи висновку, а також до давання завідомо неправдивих показань чи висновку *шляхом погрози бвбвством, насильством, знищенням майна цих осіб чи їх близьких родичів або розголошення відомостей, що їх ганьблять*, а в іншому випадку (стаття 373 КК України) законодавець обмежується загальним формулюванням – *примушування* давати показання при допиті *шляхом незаконних дій з боку особи, яка проводить дізнання або досудове слідство* (курсив наш. – В. Р.).

Із аналізу таких норм вбачається, що законодавець в одних випадках конкретизує спосіб примушування, а в інших використовує неконкретизовані поняття, пов'язуючи із ними притягнення особи до кримінальної відповідальності.

Доцільність конкретизації або, навпаки, доцільність узагальнених формулювань у конструкціях статей, які встановлюють відповідальність за різного роду примушування, є одним із проблемних питань у науці кримінального права. Надміру конкретизовані законодавчі формулювання звужують можливість застосування норми, тобто обмежують перелік діянь, за вчинення яких особа може бути притягнена до кримінальної відповідальності. Надміру розширені законодавчі формулювання, зміст яких до того ж не розкривається в законі про кримінальну відповідальність, може суперечити реалізації основоположного принципу правової визначеності та апіорі може призвести до притягнення невинних до кримінальної відповідальності за допомогою використання нечітких, розмитих формулювань.

Отже, слід зазначити, що основні причини аналізованих законодавчих розбіжностей можуть полягати у такому: а) наявність об'єктивних причин для використання узагальнених/конкретизованих понять; б) безсистемний підхід до кримінально-правового регулювання, який спричинив відмінність у законодавчих формулюваннях відповідальності за вчинення однорідних діянь, які виявляються у злочинному впливі на волю особи.

Слід встановити наявність об'єктивних підстав існування цих розбіжностей шляхом комплексного аналізу статей Особливої частини КК України та співвіднесення їх з родовим об'єктом кримінально-правової охорони. Окрім статей Особливої частини КК України, системність у регулюванні та розумінні сутності примусу як кримінально-правової категорії повинна існувати в межах усього КК

України, оскільки фізичний та психічний примус є обставинами, що виключають злочинність діяння та регулюються нормами Загальної частини КК України.

У даному контексті звертаємо увагу на аналізовану ст. 386 КК України, яка встановлює відповідальність за примушування свідка, потерпілого, експерта до відмови від давання показань чи висновку, а також до давання зведено неперевдних показань чи висновку шляхом погрози вбивством, насильством, знищенням майна цих осіб чи їх близьких родичів або розголошення відомостей, що їх ганьблять. Способами примушування відповідно до вказаної норми є погроза вбивством, насильством, знищенням майна цих осіб чи їх близьких родичів або розголошення відомостей, що їх ганьблять. Таке примушування є психічним примусом, який охоплює випадки, коли шкода спрямована на особу, що сприймає погрозу.

Дослідники кримінально-правового значення психічного примусу як обставини, що виключає злочинність діяння, доводять, що психічним примусом може бути і погроза, при якій небезпека заподіяння шкоди виникає для особи, яка висловлює погрозу³. Так, Є. Г. Веселов до форм психічного насильства, окрім погрози, відносить образу, систематичне приниження людської гідності, жорстоке поводження, гіпноз, примусову ін'єкцію наркотичних засобів або психотропних речовин, погрозу самогубством або заподіянням шкоди власному здоров'ю⁴.

Отже, використане законодавцем конкретизоване формулювання при встановленні відповідальності за примушування до відмови від давання показань не охоплює усіх можливих випадків примушування, за допомогою яких можна заподіяти шкоду порядку здійснення правосуддя та досягти тієї мети, щоб свідок, потерпілий, експерт відмовились від давання показань та унеможливили правильне вирішення справи по суті.

Дійшовши висновку про те, що різновиди погрози як способу примушування до давання показань не охоплюють усіх можливих випадків протиправного впливу на волю особи, поставимо запитання, чи можна при викладенні диспозиції аналізованої статті обмежитись загальним формулюванням «примушування... шляхом погрози». О. М. Попов досліджував особливості об'єктивної сторони злочинного примушування і дійшов висновку, що погроза не завжди наділена ознаками примусу, зокрема у разі погрози вчинити законні дії⁵.

Законодавець в одних випадках конкретизує погрозу, а в інших використовує загальне поняття «погроза насильством». Очевидним є те, що поряд із відсутністю системності регулювання способів примушування, безсистемним є і визначення різновидів погрози як способів примушування. Законодавець у КК України встановлює відповідальність за примушування, яке вчиняється такими способами: погроза застосування насильства (ст. 174), погроза застосування насильства чи заподіяння матеріальної шкоди (ст. 221), погроза вбивством, заподіянням тяжких тілесних ушкоджень або знищенням майна цього працівника чи близьких йому осіб (ст. 280), погроза насильством над потерпілим або його близькими родичами, пошкодженням чи знищенням їх майна (ч. 1 ст. 355), погроза вбивством чи заподіянням тяжких тілесних ушкоджень (ч. 2 ст. 355), погроза вбивством, насильством, знищенням майна осіб чи їх близьких родичів або розголошення відомостей, що їх ганьблять (ст. 386). На нашу думку, така безсистемність не є жодним чином обгрунтованою, оскільки ключовим в аналізованих складах злочинів є не спосіб примушування, а саме примушування, яке поряд із посяганням на родовий об'єкт злочину є протиправним обмеженням свободи волі особи⁶. Слід погодитися з Т. Ю. Кобозевою, що злочинний примус можна визначити як

умисний протиправний фізичний або (та) психічний вплив на особу, який обмежує свободу волі з метою змусити її вчинити дії (бездіяльність) всупереч власному волевиявленню і в інтересах того, хто примушує, або інших осіб.

Особливо суперечливим є використання законодавцем при регламентації способів примушування такого способу, як погроза заподіяння тяжких тілесних ушкоджень. Така погроза, як спосіб примушування закріплена у ст. 280 та у ч. 2 ст. 355 КК України. Більше того, примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань шляхом погрози заподіяння тяжких тілесних ушкоджень (ч. 2 ст. 355 КК України) є кваліфікуючою ознакою злочину щодо загального складу, в якому встановлено відповідальність за примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань шляхом погрози насильством (ч. 1 ст. 355 КК України).

Р. Ш. Бабанли, аналізуючи види погрози за чинним КК України, дійшов висновку про недоцільність надмірної конкретизації насильства, яким винний погрожує потерпілому. Вчений досліджує практичну значимість виділення таких різновидів кримінально караних погроз, як погроза заподіяння тяжких тілесних ушкоджень та погроза насильством, що є небезпечним для життя в момент заподіяння. На підставі аналізу норм чинного законодавства, які регулюють порядок встановлення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, Р. Ш. Бабанли обґрунтовано доводить, що характер та ступінь тілесних ушкоджень як тяжких або віднесення насильства до такого, що є (або що не є) небезпечним для життя в момент заподіяння, можливе виключно на підставі експертизи, а отже, виключно при наявності таких ушкоджень⁷. Слід погодитись із автором у тому, що розмежування погроз за допомогою конкретизації насильства – насильством або заподіянням тяжких тілесних ушкоджень – не є необхідним для вирішення питань регламентації кримінальної відповідальності, а лише ускладнює діяльність правозастосовувача.

Отже, вважаємо, що використання різних законодавчих формулювань, які не несуть у собі жодного змістовного навантаження при регламентації відповідальності за однорідні за своїми конститутивними ознаками злочини в межах одного кодексу є недопустимими. Абсолютно необґрунтованим є встановлення такого способу, як погроза заподіяння тяжких тілесних пошкоджень при примушуванні до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань поряд із таким способом, як погроза насильством при примушуванні до участі у страйку або перешкоджання участі у страйку.

У межах кримінального права предметом уваги є виключно погроза як різновид психічного насильства, яка наділена такими конститутивними ознаками: залякування особи застосуванням до неї чи близьких їй осіб фізичного насильства або заподіянням матеріальної шкоди; особа має реальні підстави побоюватись здійснення такої погрози. Однак гіпотетично, у певних випадках, особливо при примушуванні як двооб'єктному злочині (примушування до відмови від давання показань), злочинна мета – відмова особи від давання показань може бути досягнута і з використанням погрози, яка не є злочинною та не може бути віднесена до психічного насильства.

Аналізуючи позицію О. М. Попова про те, що не будь-яка погроза може бути наділена ознаками примусу, слід звернути увагу на таке. Погроза і примус не є тотожними діями. Примус – це вимога, яка поєднується із певними діями, що підкріплюють таку вимогу. Дії можуть виявлятися як у різного виду погрозам, так

і в інших діяннях. Погроза, в свою чергу, як зазначалося вище, – це залякування особи, яке може бути як поєднаним із певною вимогою, так і не поєднаним з вимогою.

Отже, розглядаючи погрозу як окреме кримінально каране діяння можна дійти висновку, що вона повинна бути наділена усіма ознаками (залякування фізичним насильством, реальність), інакше така погроза не матиме кримінально-правового значення. У свою чергу, розглядаючи погрозу як спосіб примусу (примушування), очевидним є те, що ключовим у даному разі є примус (примушування), яке досягає своєї мети – заподіяння шкоди об'єкту кримінально-правової охорони, і з використанням погроз, які не наділені усіма ознаками кримінально караного погрози (погроза самогубством, погроза припинити спілкування, погроза позбавити матеріальної підтримки тощо). Вважаємо, що за своєю юридичною природою такий злочин, зокрема як примушування до відмови від давання показань, може заподіяти шкоду об'єкту і шляхом «некримінальних» погроз.

У межах цієї статті виокремлено такі законодавчі підходи до регламентації кримінальної відповідальності за примушування, як двооб'єктний злочин: встановлення відповідальності за примушування, без конкретизації його способів; часткова конкретизація з указанням на те, що примушування вчиняється шляхом незаконних дій, зміст яких закон не розкриває; невичерпна часткова конкретизація, при якій законодавець визначає способи примушування, один із яких є загальним всеохоплюючим способом (насильство, погроза застосування насильства, шляхом інших незаконних дій); конкретизація способів примушування у диспозиції статті, які полягають у фізичному (насильство) або психічному (погроза застосування насильства) впливі на особу; деталізація способів примушування конкретними різновидами погроз (погрози вбивством, насильством, знищенням майна цих осіб чи їх близьких родичів або розголошення відомостей, що їх ганьблять).

Аналіз низки статей, з допомогою якого виокремлено підходи до встановлення відповідальності за примушування, дозволив дійти висновку, що наявність різних підходів не є обґрунтованою. Конкретизація способів у одних випадках та використання загальних формулювань в інших не зумовлена об'єктивними факторами, особливостями об'єкта кримінально-правової охорони. У зв'язку з викладеним можна дійти висновку про відсутність системності при встановленні відповідальності за примушування, що підтверджує необхідність уніфікації закону про кримінальну відповідальність в аналізованій частині.

При вирішенні питання про уніфікацію погрози як способу примушування слід виходити з того, що не різновид погрози є принциповим, а те, що така погроза спроможна стати способом протиправного примушування. Отже, вважаємо, що при встановленні відповідальності за примушування доцільно використовувати загальне поняття «погроза», яке охопить усі різновиди погроз, що використовує законодавець при визначенні способів примушування: погрозу вбивством, застосування насильства, заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, заподіяння матеріальної шкоди, знищення чи пошкодження майна, розголошення відомостей, що ганьблять особу. Крім того, використання такого загального формулювання, як «погроза» дозволить врахувати випадки, які перебувають поза межами правового регулювання, а саме те, що за своєю юридичною природою такий злочин, як примушування може заподіяти шкоду об'єкту кримінально-правової охорони і шляхом «некримінальних» погроз.

1. *Кваша О. О., Бабанли Р. Ш.* Примус психічний // Мала енциклопедія кримінального права / За заг. ред. Ю. Л. Бошицького; З.А. Тростюк. – К.: Кондор-Видавництво, 2012. – С. 191. 2. *Бурдін В. М.* Кримінально-правове значення фізичного примусу // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvlduvs/2008_2/08bvmzfr.pdf 3. *Бабанли Р. Ш.* Погроза вбивством: значення та місце в системі кримінального права України: Дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2010. – С. 36. 4. *Веселов Е. Г.* Физическое или психическое принуждение как обстоятельство, исключающее преступность деяния: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Краснодар, 2002. – С. 6. 5. *Попов А. Н.* Принуждение к даче показаний: Квалификация и предупреждение: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Омск, 2001. – С. 7. 6. *Кобозева Т. Ю.* Преступное принуждение как уголовно-правовая категория: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2011. – С. 8. 7. *Бабанли Р. Ш.* Цит. праця – С. 48.